

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ltn
358

ԳԼՈՒԽ
ԲՈՒԼՆԱՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԲՈՒՆԱՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

25/58

Ներդաշնակ Հարաւային ծայրում գտնվում է մի սեպաձև տարածութիւն, որը կոչվում է Բալկանեան թերակղզի: Այս թերակղզին Հիւսիսային կողմից բաժանվում է Ներդաշնակից Պանոս գետով, իսկ արևելեան, Հարաւային և արևմտեան կողմերից շրջապատուած է ծովերով: Բաւական երկիրներ կան այս թերակղզու վերայ. մեր կողմերում եղած մեծ նահանգների նման երկու, երեք տասնեակներ կարող են տեղաւորուիլ նորա մէջ: Այստեղ ապրում են շատ ազգեր զանազան լեզուներով, ինչպէս՝ Բուլղարներ, Յոյներ, Տաճիկներ, Ալբանացիներ, Հայեր, Հրէաներ և ուրիշ շատ ազգեր: Այս ժողովուրդներից մի մասը ունեն թագաւորութիւնների, ինչպէս՝ Սերբերը՝ Սերբիայի

Չերնոգորիայի իշխանութեանց մէջ և Յոյները՝
Յունաստանի թագաւորութեան մէջ: Բայց
նոցանից մէջ մասը հպատակ են տաճիկներին,
սուլթանի իշխանութեան ներքոյ են, իսկ ու-
մանք էլ որոնք ապրում են թերակղզու արեւ-
մտեան մասում, այսինքն Վալմատիայում, հը-
պատակ են Աւստրիայի կայսեր: Այս անգամ
ես կը պատմեմ այս ժողովուրդներից բուլ-
ղարների մասին:

Բուլղարացիները ապրում են Վանուր գե-
տի աջ ափում զանաւազ ընդարձակ տարա-
ծութեան վերայ և դէպի հարաւ նորանից, և
այս երկիրը կոչվում է Բուլղարիա: Բուլղա-
րիայում արեւելքից դէպի արեւմուտք տարած-
վում են Բալկանեան լեռները, արեւելեան մա-
սում այս լեռները ցածր են, և քանի դէպի
արեւմուտք են ձգվում՝ այնքան աւելի բարձր
ու ժայռոտ են դառնում: Հիւսիսից նոքա իջ-
նում են դէպի Վանուր գետի ափերը զառ ի
վայր կողքերով, իսկ հարաւային թեւերը լե են
ժայռերով ու խորափեաներով: Այս ամբողջ եր-
կիրը ունի շատ բնական հարստութիւններ և

Նւրոպայի ամենալաւ մասերից մինն է: Լեռ-
ների ստորոտները ծածկուած են կանաչ, խիտ
անտառներով, իսկ պտղատու հովիտների միջով
հոսում են մանր ու խոշոր բազմաթիւ գետեր:
Սակայն բուլղարները միայն Բուլղարիայում
չէ որ ապրում են, նոցանից շատերը ցրուած
են ամբողջ Բալկանեան թերակղզում: Բայց
Բուլղարիայում նոքա ապրում են ուրոյն, կամ
թէ շատ սակաւ խառնուելով միւս ազգերի
հետ, իսկ Բալկանեան թերակղզու միւս մա-
սերում ապրում են ուրիշ ազգերի հետ խառն,
այն է՝ տաճիկների, յոյների, հայերի, այբանա-
ցիների և այլոց: Այստեղ կը պատմեմ կարգով,
թէ ի՞նչ ազգ են բուլղարները, ինչո՞ւ են կոչ-
վում այսպէս, ի՞նչպէս են ապրել առաջ և
ի՞նչպէս են ապրում այժմ:

Վոլգայի միջին հոսանքին մօտիկ, ոչ հեռու
այնտեղից՝ որտեղ Վամայ գետը միանում է
Վոլգայի հետ, Սպասեան զաւառում, Ղա-
զանի նահանգում, Ուսպիան գիւղին մօտ, մին-
չեւ այժմ գտնվում են մի հին քաղաքի աւե-
րակներ: Այդ քաղաքի շինութիւններից այժմ

Տնում են միայն պատերը, այստեղ այնտեղ
 թափուած են քարի կոյտեր, երևում են հին
 փոսեր, կայ մինչև անգամ մի ամբողջ աշտա-
 րակ, որ շրջակայ բնակիչները անուանում են
 Մեղեք: Երեք հարիւր տարուց աւելի է, որ
 ոչ ոք չէ ապրում այս քաղաքում: Բայց հին
 դրքերի մէջ գեո. մնացել են յիշատակութիւն-
 ներ նորա մասին: Սոցա մէջ պատմվում է, որ
 այդտեղ եղել է հին ժամանակ Բուլղար քա-
 ղաքը, բուլղարացիների թագաւորութեան մայ-
 րաքաղաքը, որը կոչվում էր Մեծ կամ Պամ-
 եան Բուլղարիա: ԺՊ-րդ դարում թուրքերը
 կործանում են բուլղարների թագաւորութիւ-
 նը: Իսկ բուլղարները մասամբ կոտորվում են,
 մասամբ ցրվում և մասամբ ձուլվում այնտեղ
 ապրող միւս ազգերի հետ: Եւ երբոր Ռուս-
 ները այդ տեղերը նուաձեցին՝ Բուլղարիայի
 հին թագաւորութեան բոլոր հողերն էլ նոցա
 ձեռքն անցան: Այսպիսով այստեղում բուլ-
 ղարների թագաւորութիւնը, նոյն իսկ նոցա
 անունը անհետացան, յիշատակ թողնելով մի-
 այն հին պալատների և բուրգերի աւերակներ:

Ոչնչացաւ բուլղարների թագաւորութիւնը մի
 տեղում, բայց կրկին շարունակուեց մի այլ տե-
 ղում: Այս պատահեցաւ հետեւալ կերպով:

Մօտ հազար տարի առաջ, ինչպէս պատ-
 մում են գիտունները, Վոլգայ գետից մինչև
 Ուրալեան լեռները՝ ապրում էր Բուլղար ա-
 նունով մի ազգ, որը հիմեց բուլղարների թա-
 գաւորութիւնը, այն է՝ Մեծ Բուլղարիան: Մի
 քանի ժամանակից յետոյ նեղուեցան ուրիշ ազ-
 գերից և իրանց մէջ ծագեց մի բան՝ զաղթել.
 յայտնի է՝ որ նոցա մի մասը բաժանուելով
 անցաւ հարաւային Ռուսիայի դաշտավայրերը
 և հասաւ մինչև Պանուբ գետը: Այդ ժամա-
 նակ Պանուբի երկու կողմերումն ևս ապրում
 էին արդէն Սլաւոն ազգեր, որոնք խաղաղ
 երկրագործներ և անասնապահներ էին: Սոքա
 մասամբ կառավարում էին իրանք իրանց, իսկ
 մասամբ հպատակ էին հարեան յոյների թա-
 գաւորութեան: Իսկ Վոլգայի և Ուրալի կող-
 մերից եկած բուլղարները՝ պատերազմական
 ազգ էին և այս պատճառաւ, երբ զաղթեցին
 խաղաղ սլաւոնների երկիրը, վերջններս չկա-

րողացան պաշտպանուիլ նոցանից: Սլաւոն ցեղերի մի մասը հպատակեց նորեկներին, և այն ժամանակից այդ սլաւոնները իրանց նուաճողների անունով կոչուեցան բուլղարներ: Այսպիսով հիմնուեցաւ բուլղարների նոր թագաւորութիւնը, որը Վամայի և Վոլգայի վերայ եղածից զանազանելու համար կոչուեցաւ Պանուբեան Բուլղարիա: Այս նոր թագաւորութիւնը հիմնուեցաւ Լարգ դարու վերջում, այսինքն՝ հազար երկու հարիւր տարի առաջ:

Իւր հիմնուելու օրից սկսած բուլղարների թագաւորութիւնը ստիպուած էր վարել պատերազմներ, պատերազմել հարեան յոյների թագաւորութեան հետ, որին, ինչպէս վերև յիշուեցաւ, հպատակում էին սլաւոն ազգերը, այս պատճառաւ՝ ցանկանում էին հպատակեցնել և սոցա: Այս անընդհատ պատերազմների մէջ, երբեմն բուլղարներն էին յաղթում և երբեմն յոյները: Երբ բուլղարներն էին յաղթում, վերցնում էին յոյներից հարուստ հարկեր. երբ յոյները—նոքա նոյնպէս մտնելով Բուլղարիա կոտորում էին ժողովրդին և դնում նոցա վե-

րայ ծանր հարկեր: Վերջապէս յաղթութիւնը մնաց յոյների կողմը և բուլղարները հպատակեցան նոցա: Այս բանին օգնում էր և այն, որ յոյները կրթուած ազգ էին և բուլղարներն ուսումն էին ստանում նոցա մօտ, նոցանից ընդունեցին և քրիստոնէութիւնը: Սկզբում, ինչպէս այնտեղ ապրող միւս սլաւոնները, նոյնպէս և նորեկ բուլղարները հեթանոս էին, այսինքն՝ երկրպագում էին արեգակին, աստղերին, կուռքերին: Սակաւ առ սակաւ յոյն քահանաները սկսեցին գնալ Բուլղարիա քարոզելու քրիստոնէութիւնը: Վերջապէս, Բարդուղիմէոս գնացին քարոզել բուլղարներին Սիրիւ և Մեթոդիա եղբայրները, մկրտեցին բուլղարների Միքայէլ թագաւորին, իշխաններին և բոլոր բուլղարներին: Այն ժամանակից հաստատուեցաւ քրիստոնէական հաւատը: Ս. Սիրիւ սովորեցրեց նոցա գրել ու կարգալ իւրեանց լեզուով, թարգմանեց Ս. Պիլքը և այլ եկեղեցական գրքեր: Բուլղարներից վերցրեցին Ս. Պրոք թարգմանութիւնը ռուսները, որը մինչ այսօր կարգացվում է նոցա եկեղեցում:

ԺԵ-րդ դարում Ք. Ն. յետոյ բուլղարների
թագաւորութիւնը բոլորովին ընկաւ և հպա-
տակեցան յոյների կայսրներին: Միայն հարիւր
յիսուն տարի յետոյ յաջողեցաւ բուլղարներին
ազատուիլ յոյների հպատակութիւնից և նո-
րից վերականգնել Բուլղարիայի թագաւորու-
թիւնը, բայց երկար չտևեց և այս: Շուտով
նուաճուեցան համացեղ ժողովրդից—այն է՝
սերբերից, իսկ յետոյ նոցա հետ միասին տա-
ճիկներից:

Տաճիկները եկան Բալկանեան թերակղզի
ԺՊ-րդ դարու կիսում Ասիայից, որտեղ ապ-
րում էին մինչ այն ժամանակ: Սակաւ առ սա-
կաւ առաջ գնալով դէպի խորքերը Բալկան-
եան թերակղզու, հասան մինչև բուլղարների
և սերբերի երկիրները: Բուլղարները և սեր-
բերը փորձեցին պատերազմել նոցա հետ, բայց
անյաջող անցաւ: 1389 թուին տաճիկները
բոլորովին ջարդեցին սերբերի և բուլղարների
զօրքերը և շուտով նոքա հպատակեցան տա-
ճիկների սուլթանին: Այն ժամանակից մինչև
վերջին ժամանակներս, այսինքն՝ մօտ հինգ հա-

րիւր տարի, գտնվում են տաճիկների իշխա-
նութեան ներքոյ:

Շատ ու շատ նեղութիւններ և ամենայն տե-
սակ թշուառութիւններ քաշեց այս նահատակ
ազգը: Տաճիկները, իւրեանց կրօնի համեմատ,
հպատակ ազգերից նոցա՝ որոնք մահմեդական
չեն, անուանում են Գեալ—ը (անհաւատ), որը
իրեւ անասուն պէտք է բանէ իւր տիրոջ մօտ
և անպայման հնազանդէ նորան:

Բուլղարներին նուաճելուց յետոյ, նոցա բո-
լոր լաւ մարդիկներին կոտորեցին, իսկ հասա-
րակ ժողովուրդին բռնաւորեցին ուժից վեր
հարկերով: Տաճիկ կառավարիչները առան նո-
ցա ստացուածքը, յափշտակեցին երկեսներին
և կանանց և մինչև անգամ անմեղ մանուկ-
ներին սպանում էին: Այս բոլորի վերայ աւե-
լացան անպատուութիւններ և նեղութիւններ:
Բուլղարները յիշում են մինչ օրս, թէ ինչպէս,
օրինակ, տաճիկը ծխելով զայլանք կանչում էր
բուլղարացուն, հրամայում էր նորան խոնար-
հեցնել զլուսը և նորա պարանոցի վերայ թա-
փում էր տաք մոխիրը և մինչև անգամ վառ

ածուխը և ստիպում էր մնալ այդ դրութեան մէջ, մինչև որ տաճիկը մաքրէր զայլանք և նորից վառէր նորա պարանոցի վերայի ածուխով: Պէտ յիշում են և այն ժամանակը, երբ տաճիկները կուշտ ուտելով և խմելով բուլղարացու տանը, պահանջում էին նոցանից Գէշ Ժեշասի, այսինքն՝ ատամնավարձ, նրա համար՝ որ նեղութիւն են քաշել կուշտ ուտել և խմել են: Բայց շատ կերկարէր պատմել այն բոլորը, որոց համբերեցին բուլղարները: Տաճիկների ճընշումների՝ վերայ աւելացան և յոյներինը: Խնչպէս միւս քրիստոնեաները, նոյնպէս նոքա սկսեցին կրել զանազան նեղութիւնների տաճիկներից: Բայց յոյների մէջ շուտով, զխաւորապէս Ա. Պօլսում ապրողների, որտեղ յոյները ապրում էին քաղաքի մի մասում, որը կոչվում էր Պանար, երևան եկան վատ մարդիկներ, որոնք փողի և այլ շահասիրական դիտումներով, սկսեցին զործիք դառնալ տաճիկներէ: Որպէս զի առաւել ևս սիրելի դառնան, սկսեցին ցոյց տալ իւրեանց իբրև հաւատարիմ ծառաներ սուլթանի, իսկ միւս քրիստոնեաներին ցոյց

էին տալիս իբրև խռովարարներ և մատնիչներ: Սակաւ առ սակաւ հասան մինչ այն կէտը, որ տաճիկները սկսեցին հաւատալ նոցա, ընդունել պաշտօնների մէջ և տալ պաշտօնատեղիներ միւս քրիստոնեայ ազգերի մէջ: Տաճիկների այս պաշտօնեաներից շատ վնասներ հասան քրիստոնեայ ազգերին, նոյն իսկ յոյներին: Շատ անգամ էր պատահում, որ՝ երբ բուլղարները փորձում էին ազատուել տաճիկների լուծից, յոյները աշխատում էին արգելք լինել և մինչև անգամ մատնել սուլթանին: Ահա ինչպէս, օրինակ, նկարագրվում է բուլղարների մի երգի մէջ յոյների խորամանկութիւնները:

—Մայրը օրօրում է իւր Ստեփան որդուն և ասում. «Բուն եղի՛ր, որդիս, քուն եղի՛ր և մեծացի՛ր շուտ, երբ կը մեծանաս, ազատի՛ր սեպհական թագաւորութիւնդ օտարների ձեռքից, որովհետեւ այդ պատկանումէ քո հօրն ու մօրը»:

—Բայց ո՞ւր է, հարցնում է որդին, հրացանս, սուր, թուրս և իմ հայրական դայիստնը:

—Այդ բոլորը կայ, որդիս, միայն հեծի՛ր

նժոյգը, կիւրակէ օրն վաղ արթնացի՛ր, ջերմ աղօթի՛ր Աստուծուն, ժողովի՛ր զօրքերդ և մի՛ վախենար ո՛չ ոքից. միայն զգոյշ եղի՛ր խորամանկ յոյներից, խորամանդներից և մատնիչներից, որոնք մատնեցին քո հօրն Ադրիանուպօլիս քաղաքում՝ եօթը հազար զօրքով: Այնտեղ գերեցին նորան տաճիկները և թրքացիին իւր զօրքերը:

Հեծաւ ձին Ստեփանը, շարեց զօրքերը բլուրների և լեռների վերայ, բռնեց բոլոր քարանձաւները, այնպէս՝ որ տեղ չկար անցնելու:

Լսելով այս Ա. Պօլսի յոյներից մինը, գնում է սուլթանի մօտ և ասում.

— Մեծդ սուլթան, ապրած կենաց թագաւորութիւնդ, լսե՛լ ես, սուլթան, Տրնովացի երիտասարդ զօրապետ Ստեփանի մասին, որը սուր է բարձրացրել, որպէս զի ազատէ իւր թագաւորութիւնը, ասելով՝ որ այն պատկանում է իւր հօրն ու մօրը:

— Եթէ այդ ճշմարիտ է, պատասխանեց սուլթանը, եօթանասուն եօթն հազար զօրք կուղարկեմ Ստեփանի դէմ:

Ուղարկեց զօրքը, յոյնի աւաջնորդութեամբ: Ստեփանը յոյնին տեսնելուն պէս, կանչեց իւր բոլոր զօրապետներին և սկսեց ասել նոցա.

— Չօրապետներ, երիտասարդ հսկաներ, բաց արէ՛ք արիւնոտ կարմիր դրօշակները:

Բոլոր զօրապետները միաձայն պատասխանեցին.

— Ուրախութեամբ կերթանք ջարդել տաճիկներին և կենդանի կը բերենք խորամանկ յոյնին:

Բոլոր տաճիկներին ջարդեցին, բայց խորամանկ յոյնը ազատուելով փախաւ Ա. Պօլիս:

Տաճիկների ծանր ճնշումները մի քանի բուլղարներին հասցրին մինչ այն աստիճանը, որ նոցա ընդունեցին մահմետականութիւնը:

Այս մահմետական բուլղարները մինչ օրս կան տեղ տեղ և կոչվում են Բօժաֆնէք, այսինքն հաւատից հերձուածներ: Սակայն բօմաքները այժմ սակաւ են և եղածներն ևս իւրեանց սովորութիւններով և կեանքով առաւել նման են քրիստոնեաներին, քան մահմետականներին. մահմետական տօների հետ տօնում են և քրիստո-

նէականը, պահում են պատ, և այլն: Նորա ամենքը խօսում էր բուլղարների լեզուով, և ինչպէս քրիստոնեաները, նոյնպէս նորա չեն սիրում տաճիկներին. օրինակ, այսպէս են երգում բօմաքները մի երգի մէջ.

Ձէ՛ ծնել բօմաքին քնքոյշ տաճկուհին,
Թաւաշում, մետաքսում չէ՛ մեծացել նա,
Նա չէ՛ կերակրուել համեղ բաներով,
Բայց ծնել է նորան կոշտ բուլղարուհին,
Իսկ մեծացել է կաղնու տակ հսկայ,
Սերակրուել է նա ճաթի հացով,
Վերցրեց դաշոյնն ու սպանեց տաճիկն...:

Բայց չպէտք է կարծել, որ բուլղարները անտարտունջ տանում էին իւրեանց ստրկութիւնը: Ո՛չ. նոցանում գտնվում էին քաջ մարդիկներ, որոնք կռվում էին տաճիկների հետ: Այս քաջ մարդիկները կոչվում էին հայտափնէր, որոնք մինչ օրս կրում են այդ անունը: Հայտափնէրը հեռանում էին լեռները, վարում էին ամենածանր և տաժանելի կեանք, թաղչելով լեռների քարանձաւներում և անանցանելի տեղե-

րում և ժողովներով խուճր, յարձակում էին տաճիկների վերայ, անխնայ կոտորում էին նոցա ու կողոպտում և այնպիսով վրէժխնդիր լինում, որքան ոյժը ներում էր, իւրեանց հայրենիքը անարգելուն համար: Ստորելով տաճիկներին, հայտափնէրը միևնոյն ժամանակ օգնում էին իւրեանց հայրենակիցներին, մինչև անգամ վտանգի ենթարկելով իւրեանց անձը, յատկապէս այն ժամանակ՝ երբ հարկաւոր էր լինում պաշտպանել քրիստոնեաներին տաճիկներից, կամ վրէժխնդիր լինիլ մի որևէ բուլղարացու ընտանիքն անպատուելուն համար: Մեծ մասամբ հայտափնէրին էին անում այնպիսի մարդիկ՝ որոնց կնոջը, աղջկան, որդուն յափշտակում էին, կամ աւերում ստացուածքը. իսկ այսպիսի մարդիկ շատ էին լինում բուլղարների մէջ:

Ահա ինչպէս է նկարագրվում մի երգի մէջ հայտափնէր տիւրը ճակատագիրը:

«Երբ նա դեռ մանուկ էր, փաշան բռնի յափշտակեց տանից՝ հօր և մօր ձեռքից, նորա քրոջը, նորա համար՝ որ նա սիրուն էր: Մի

քանի ժամանակից յետոյ նորա հայրն անցնելով հանգստացող մի քաղաքի զինուորի մօտով, դիպաւ նորա զայլահին: Տաճիկը հանեց ատրճանակը և սպանեց խեղճին անզգուշութեան համար: Մայրը յուսահատութեան մէջ էր. ամենայն դիշեր գնում էր լալու և ողբալու իւր մարդու գերեզմանին վերայ... Անոջ լացի հետ ոռնում էին քաղաքի շները և այդ անհանգստացրեց փաշային: Միրելով ամենայն տեսակ զազանային վայելչութիւններ, հրամայեց փաշան շներով սպանել կնոջը իւր և նորա բարեկամների աչքի առաջ: Մեծ որդին մտաւ շների խմբի մէջ, որպէս զի գոնէ դուրս բերէ մօրը գզրզուած դիակը. այս բանի համար փաշան հրամայեց կախել նորան: Ամբողջ ընտանիքից մնաց միայն մի որբ մանուկ. փաշան վռնտեց նորան տանից և նորա ստացուածքը զրաւեց արքունական գանձարանը... Ո՛չ ոք չունէր անտէր մանուկը. բայց ահա խղճացին նորան հայտուտները, վերցրեցին իւրեանց հետ լեռները, մեծացնելով դարձրեցին նորան մի տղամարդ, և նա այժմ թափառում է իւր

զօրքով լեռներում և հովիտներում, իւր ծրնողների և բարեկամների արեան վրէժը լուծելու համար»:

Հայտուտների աւաղակախմբերը մինչ օրս թափառում են Բուլղարիայի լեռներում, առաւելապէս նորա արեւելեան մասում, որտեղ նոյն իսկ բնութիւնը նպաստում է նոցա: Այստեղ Բալիանեան լեռները առաւել բարձր են և ժայռոտ, քան միւս մասերում. ծածկուած են անթիւ քարանձաններով և դարաւոր անտառներով: Մինչ այսօր հայտուտները մեծ յարգանք ունեն բուլղարների մօտ, և լինել հայտուտ՝ նշանակում է լինել պաշտպան հայրենեաց: Թէև հայտուտների քաջութիւնը չազատեց Բուլղարիան տաճիկների լուծից, բայց այնու ամենայնիւ նոքա օգտաւէտ են նորանով, որ պահեցին նոցա մէջ պատերազմելու ոգին նեղիչների դէմ, յիշեցնում էին նոցա որ վաղ թէ ուշ, բայց պէտք է թօթափել թշնամու լուծը: Այդ պատճառաւ, այն տեղերում, որտեղ թափառում էին և թափառում են հայտուտները, տաճիկները այնքան չէին ճնշում

բուլղարներին, և նոյն իսկ բուլղարները այնպէս չէ՛ն խոնարհում նոցա առաջ, ինչպէս Ռալկանից դէպի հարաւ գտնուած հովիտներում:

Յիրաւի, լեռնային բուլղարների մէջ, երեսնական թուականներից, հրեւում է և տարէ ցտարի առաւելանում ձգտումն թօթափելու տաճիկների լուծը և սկսում են փորձեր անել, թէ և շատ անգամ անյաջող էին անցնում: Այդ ժամանակից երեւան են գալիս բուլղարներից գիտուն մարդիկներ, որոնք գնալով զանազան երկիրներ, սովորում էին գիտութիւններ և յետոյ վերադառնում հայրենիք, բաց էին անում ուսումնարաններ, շարադրում էին մայրենի լեզուով զանազան գրքեր, ևայլն: Մինչ այն ժամանակ Ռուսլարիայում, մի քանի եկեղեցիների և վանքերի մօտ թէ և կային ուսումնարաններ, բայց նոցա մէջ ոչինչ չէին սովորեցնում, բացի եկեղեցական գրքերից, և այն ևս յուշարէն. բայց այդ ժամանակից սկսում են բանալ ուսումնարաններ, որոնց մէջ սովորեցնում էին զանազան գիտութիւններ բուլղարների լեզուով:

Առաջին այդպիսի ուսումնարանը բացուեցաւ 1835 թուին մի գիւղում, յետոյ սկսեցին բանալ ուրիշ ուսումնարաններ և միւս տեղերում, ինչպէս գիւղերում, այնպէս և քաղաքներում, և ամեն գաւառներում, որտեղ ապրում էին բուլղարներ:

Հարուստները՝ այդ ուսումնարանների լաւ աշակերտներին ուղարկում էին Նւրուպայ գանազան քաղաքները սովորելու բարձրագոյն դպրոցներում, համալսարաններում, ձեմարաններում ևայլն. սոցանից պատրաստվում էին լաւ ուսուցիչներ նոր ուսումնարանների համար: Տասը տարուց յետոյ Ռուսլարիայում կային արդէն յիսունից աւել լաւ ուսումնարաններ, հրատարակում էին լրագիրներ, ամենայն տարի տպում էին բուլղարերէն հազարաւոր գրքեր և բաժանում գիւղերումն ու քաղաքներում, այս բոլորն անում էին, չնայելով, որ յոյն հոգեւորականութիւնը աշխատում էր փնասել ուսումնարանների կազմակերպութեան, երբեմն մատնում էր ուսուցիչներին, ինչպէս խոտփարարներին և շատ անգամ սպանում է:

ին նոցա, չնայելով և այս բանին, բուլղարները վերջին կռակը գործ էին դնում ուսումնարանների գոյութիւնը պահելու համար:

Սորանից եօթն ութն տարի առաջ Բուլ- ղարիայում կային Հինգ Հարիւրից աւելի ուսումնարաններ, որոց մէջ սովորում էին մի քանի տասնեակ հազար աշակերտներ, ինչպէս տրդայներ նոյնպէս և աղջիկներ և մինչև անգամ հասակաւորներ: Եւրոպայի աստիճանաբար սկսուեց տարածուել բուլղարների մէջ կրթութիւնը, ցանկութիւն ծագեցաւ նոցա մէջ թօթափելու տաճիկների լուծը և յաճախ փորձեր էին անում հասնելու դորան:

Ինչպէս, օրինակ, 1841 թուին Նիշ և Պիրոզ քաղաքների մօտ ապրող բուլղարները, տանջուելով զանազան հարկերով և ճնշումներով զէնքի դիմեցին: Բայց տաճիկները շուտով ժողովեցին ահագին զօրք, կոտորեցին ապրտամբներին և աւերեցին բուլղարների գիւղերը:

Տասը տարի յետոյ (1851 թուին) աստիճանաւորների կողոպտումները, կալուածատէ-

րերի և յոյն հոգեւորականութեան ճնշումները՝ նորից ստիպեցին դժբաղդ բուլղարներին ապրտամբելու: Բայց զէնք չունէին, ստիպուած էին կռուիլ մահակներով և կացիններով, դուրս համար ևս, չնայելով նոցա քաջութեան, յաղթուեցան տաճիկներից և նորից ենթարկուեցան աւերման և պատիժների:

Նոյնպէս անյաջող անցաւ 1867 թուականի փորձը: Բայց այս ճնշումներն և կողոպտումները ամենեւին չվհատեցրին առաւել մեծ ուժով պատրաստուելու և նորից ապստամբելու:

Շատ ուսուցիչներ, որոց վերայ կասկածում էին իբրեւ ապստամբներ, և հասարակ ժողովուրդ պատժուեցան և մեռան բանտերում:

Վրիմի պատերազմից յետոյ, երբ Ռուսաց տէրութիւնը՝ միասին միւս եւրոպական տէրութիւնների հետ խաղաղութեան դաշն կապեց տաճիկների հետ, այս տէրութիւնները բուլղարների համար պահանջեցին զանազան արտօնութիւններ. ինչպէս, օրինակ, եկեղեցիներ, ուսումնարաններ հիմնելու, տաճիկների դատաստանատներում ունենալ իւրեանց ընտ-

րելիները, օգտուիլ այն ամեն արտօնութիւններով, որոնցով օգտուում են միւս քրիստոնեայ ազգերը: Ուստաց կայսեր օգնութեամբ յաջողեցաւ բուլղարներին ազատուել յոյն հոգեւորականութիւնից. հեռացուեցան յոյն քահանայները և նոցա փոխանակեցին բուլղարները:

Եյսպիսով բուլղարների կեանքը, վերջին տասն տասն ու երկու տարիներում, առաջուանից շատ թեթեւացաւ: Բայց մինչև վերջին տարիներս անտանելի էր նոցա վիճակը: Թէև տաճիկների սուլթանը շատ անգամ էր խոստանում բարւոքել նոցա վիճակը և մինչև անգամ աշխատում էր կատարել խոստումն, բայց չէր կարողանում, որովհետև կառավարչական կազմութիւնը վատ է կազմակերպուած Տաճկաստանում:

Եւթողջ Տաճկաստանը յաժանուած է նահանգների և կառավարվում են փաշաներով, այսինքն՝ նահանգապետներով: Սովորաբար փաշա նշանակում են ոչ թէ ամենարնդունակներին և խելօքներին, այլ ամենախորամանկներին, նոցա՝ որոնք մի որևէ բանով շահում են սուլ-

թանին, նորա մօրը, սիրելի կանանց կամ նշանաւոր պալատականներից մինին, այն ևս ոչ առանց փողի, այլ փողով, այնպէս որ՝ փաշա լինելու համար երբեմն վճարում են հարիւր հազարներ, և այն ևս ոչ թէ մէկ, այլ մի քանի: Հասկանալի է, որ այսպիսի նահանգապետը, որն իւր պաշտօնը գնիլ է փողով, չէ աշխատում երկրի բարեկաւութեան համար, այլ — որքան կարելի է շուտով ձեռք բերիլ գործ դրած փողը և ապրիլ շուայլ պահել բթամիտ և անառակ կանայք, շատ ձիեր, ծառաներ ևւն:

Փաշայի ստորագրեալ պաշտօնեաներն ևս նորանից փողով են գնում իւրեանց պաշտօնները, այնուհետև ոչ մի խտրութիւն չեն գնում միջոցների մէջ՝ թէ ի՛նչպէս առաւել շատ փող աշխատեն. պատահում են դէպքեր՝ որ հարուստների փողերը յափշտակում են և եթէ յաջողում է գողանում են նոյն իսկ արքունականը: Եյս պատճառաւ բոլոր քաղաքների աստիճանաւորները, սկսած փաշայից մինչև վերջին զրազիրը, ռոճիկ չեն ստանում, այլ ապրում են իւրեանց պաշտօններից եկած եկա-

մոռաներով. իսկ թէ ի՛նչ կերպով պէտք է ըստանան այդ եկամուտները, այդ ևս նոցա գործն է:

Այսպիսով համարեա ամբողջ տաճկական կառավարութիւնը մշտական հարստահարութիւն է. աւադ աստիճանաւորները կողոպտում են ստորիններին, ստորինները ժողովրդին, երկուսն ևս միասին տէրութեան զանձարանը: Եթէ այս բոլորին աւելացնենք և այն, որ համարեա ամենայն տարի փոփոխվում են՝ ինչպէս փաշաները, նոյնպէս և միւս աստիճանաւորները, այդ պատճառաւ իւրաքանչիւրը նոցանից աշխատում է ո՛չ միայն շուտով ձեռք բերել պաշտօնը ստանձնելու համար գործ դրած փողը, այլ աշխատել մի մեծ գումար, ի հարկէ հասկանալի է, թէ ի՛նչպէս է ապրում ժողովուրդը այսպիսի կառավարութեան ներքոյ: Սակայն մեծ իրաւունքներ ունեն աստիճանաւորները. օրինակ՝ փաշան կարող է մահուան պատիժ տալ յանցաւորին, եթէ նա աւիրաւացի է պատժում, կրկին զուր է անցնում պատժուողի զանգատները: Վատաստանաւորում նիստ են կայացնում տաճիկները

և դատում իւրեանց օրէնքի համեմատ, միշտ յայտնի է, որ քրիստոնեան մեղաւոր է, իսկ մահմէտականը միշտ իրաւացի. այս պատճառաւ ևս քրիստոնեայի զանգատը մահմէտականի դէմ անօգուտ է, նոյն իսկ այդ պատճառաւ քրիստոնեայի վկայութիւնը մահմէտականի դէմ չէ ընդունվում: Ճշմարիտ է, վերջին տարիներս սկսեցին ներս թողնել քրիստոնեաների ընտրելիներին դատաստանաւորում, բայց և՛ դաժ չեղաժ մի հաշիւ է, որովհետեւ սոցա չեն լսում և ոչ ուշադրութիւն դարձնում խօսքերին: Ահա ինչ է պատմում մի ծանապարհօրդ նոցա դատաստանական կարգերի մասին:

«Մի բուլղարացու հարսին ուժով յափըշտակում է մի տաճիկ: Բուլղարացին գնում է փաշայի մօտ և զանգատում: Փաշան դատաստանի է կանչում տաճիկին, որտեղ ներկայ են լինում փաշան, յոյն քահանան, տաճիկ դատաւորներ և բուլղար տանուտէրեր: Այս իմացել էր տաճիկը նախօրօք և չէր թագչում, դատաւորների առաջ խոստովանում է, որ իսկապէս յափշտակել է բուլղարացու հարսին,

այն պատճառաւ, որովհետեւ իմանում էր, որ այդ աղջիկը ցանկանում էր ընդունել մահմէտականութիւնը, բայց նորա մայրը կամենում էր պսակել Գեօրգի (քրիստոնէայի) հետ: Նա շտապեց ազատել աղջկան անհաւատների ձեռքից: Փաշան լսելով տաճկին յայտնեց յոյն քահանային և տանուտէրներին, որ տաճիկը իրաւացի է և նա վարուել է օրէնքի համեմատ: Այն ժամանակ տանուտէրները ասացին, որ նոքա չեն հաւատում տաճկի խօսքերին, թող բերէ աղջկան, որպէս զի նա ամենքի առաջ ասէ, որ ցանկանում է ընդունել մահմէտականութիւնը: Փաշան հրամայեց տաճկին բերել աղջկան դատաստանի: Հետեւեալ օրը տաճիկը բերեց մի կին, գլխից մինչ ոտքերը փաթաթուած սաւանով:

—Ղու նա՛ հս—հարցրեց փաշան:

—Այո, պատասխանեց կինը:

Բայց տանուտէրները պահանջեցին, որպէս զի վերցնէ սաւանը, ասելով՝ որ չեն հաւատում թէ նա փախցրած կինը լինի:

Փաշան պատասխանեց թէ՛ մահմէտակա-

նութիւն ընդունած կինը չպէտք է բանայ իւր կրօնը կողմնակի մարդիկների առաջ:

—Ցանկանում ես ընդունել մահմէտականութիւնը, հարցրեց փաշան:

Կինը սկսեց հայհոյել քրիստոնէական հաւատը և ասել. եթէ չլինէր նորին պայծառափայլ փաշայի առաջ, կսպանէր իւր մօրը, այն պատճառաւ, որ նա մինչև այժմ չէ թողել ընդունիլ մահմէտականութիւնը:

Ի զուր էր փախցրած աղջկայ մայրը պընդում ծնկների վերայ ընկած, որ նա իւր աղջիկը չէ, որ ձայնն ամենեւին նորանը չէ...

Փաշան հրամայեց դուրս տանել. «Ճշմարտութիւնը պարզ է, ինչպէս օր», ասաց նա և արդարացրեց տաճկին:

Բուլղարները գլխաւորապէս պարապում են երկրագործութեամբ: Սակայն հողերի բոլոր պողատու մասերը, այն նահանգներում, որտեղ ապրում են բուլղարները, պատկանում են տաճիկներին, կամ թէ կապալով են տրուած, իսկ բուլղար երկրագործը պէտք է վերցնի նոցանից վճարով: Մեծ մասամբ նա վճարում է

կալուածատէրին միերրորդ մասը, իսկ միւսնոյն ժամանակ կէսն ևս վերցնում է արտի մէջ: Բացի դորանից բուլղար գիւղացին դեռ պէտք է վճարէ արքունական բազմաթիւ հարկեր. որովհետեւ տաճիկների կառավարութիւնը ամենայն բանի, ամենայն արտադրութիւնների վերայ դրել է հարկեր: Միւսնոյն ժամանակ հարկերը այնտեղ ժողովում են մի այլ տեսակ. մի որեւիցէ հարուստ մարդ նախօրօք տալիս է արքունի զանձարանին փողը, իսկ յետոյ ինքն ժողովում է գիւղացիներից ինչպէս կամենայ. թէ երկու կամ երեք անգամ առաւել կժողովէ այդ ևս նորա գործն է: Հասկանալի է, որ կապալառուները հաւաքելով հարկեր շատ չեն նազ անում և հազուադէպ չէ, որ գիւղացիները վճարում են նշանակուածից երկու երեք անգամ առաւել: Վանդատուէլ կապալառուների անիրաւութիւնների վերայ անօգուտ է, որովհետեւ բոլոր տաճիկական աստիճանաւորները ստանում են նոցանից փող, իսկ ի՞նչ որ ունի փող շատ սակաւ կպատահէ որ դատաստանատներում դատապարտուի: Տաճիկների

այդ բոլոր կարգերից ծագում էր այն, որ բուլղար գիւղացիները շատ ուժասպառ պէտք է աշխատեն, որպէս զի աշխատեն այնքան, որ կարողանան վճարել իւրեանց վերայ դրուած հարկերը, իսկ իսկական պիտոյքների համար մնում է շատ սակաւ: Բուլղար գիւղացիների մէջ ունեւորները հազուադէպ են, նոյն իսկ նոցա բնակարանները հիւսուած են ձիւղերով և ծեփած կաւով. բայց չնայած նոցա այսպիսի չքաւորութեան, պէտք է ասել, որ բուլղարները սիրում են մաքրութիւն և կանոնաւորութիւն: Քշմարիտ, խղճալի է բուլղարների դրութիւնը մինչև անգամ հանգիստ ժամանակ, բայց սարսափելի այն ժամանակ՝ երբ տաճիկները մտածում են կողոպտել նոցա, այն պատրուակով՝ որ իբր թէ կամենում են ապրստամբել, կամ իսկապէս բուլղարները փորձում են ազատուել տաճիկների լծից, ինչպէս, օրինակ՝ պատահեցաւ 1876 թուին, երբ սերբերի նման փորձում էին ապստամբել տաճիկներից: Այդ ապստամբութիւնը, ինչպէս առաջուանները, յաջողութիւն չունեցաւ, այլ աւել

լացրեց առաւել ևս շատ թշուառութիւններ: Յիրաւի, ամենքը յիշում են այն սարսափելի լուրերը որ լսում էր իւրաքանչիւրը տաճիկների գազանային արարմունքները: Տասնեակ հազար մարդիկներին, անմեղ կանանց և մանուկներին տաճիկ պաշտօնականները կոտորեցին, գիւղերը և քաղաքները այրեցին...:

Նոյն թուականին բուլղարները գրում են ռուսաց և հերոսական տէրութիւններին:

«Սոտորում են հազարաւոր մարդիկներին օրական, մեզ կտոր կտոր են անում գազանային կերպով: Մեր անմեղ սպանուած տղաների և աղջիկների դիակները թափուած են փողոցներում և նորանցով շնչին ու գիշակեր թըռչուններն են կերակրւում: տաճիկները չեն թող տալիս գոնէ վերցնել և թաղել, նոքա խորովում են մեր որդւոց և նոցա միսը տալիս են մեզ ուտելու...»:

Չնայելով այս ամենին, այս դժբաղդ ազգը ապրում է այնպիսի բնութեան մէջ, որ կարող էր շահուել այնպէս, ինչպէս մի քանիսը մեր հրկրի բնակիչներին: Բուլղարների ապրած եր-

կիրը, ինչպէս ասած եմ, պատկանում է Նւրուպայի ամենաբերրի երկիրների թուին: Ամենայն տեղ հովիտները սեհող են, բերրի հող, լեռների փէշերի վերայ ձգուած են կեռասնու, սալորենու, ընկուզենու, յաճախ խաղողի անտառներ. իսկ լեռների բարձրութեանց վերայ կան հիանալի մարգագետիններ, որոնք առատ արօտատեղիներ են անասունների համար...:

Ձէ կարելի ասել, որ բուլղարացին չէ կամենում կամ չէ կարողանում օգտուել իւր հայրենիքի հարուստ բարութիւններով. ընդհակառակն, ով որ եղել է Բուլղարիայում և ապրել նոցա մէջ, կվկայէ, որ նոքա աշխատասէր մշակներ են և հմուտ երկրագործներ: Թշուառութիւնն նորանուսին է, որ բուլղարները իւրեանց հրկրի տէրը չեն, չեն կարող ունենալ այնքան ինչ, որքան կկամենային: Միւսնոյն ժամանակ, եթէ սկսեն մշակել շատ հողեր—օգուտը կրկին սակաւ կլինի. քանի շատ աշխատեն, այնքան շատ պէտք է վերցնեն տաճիկները. աշխատասէր երկրագործների համար միւսնոյն է, քանի որ չպէտք է օգտուին իւրեանց

կրկնապատկած աշխատանքների պտուղներով։ Այս պատճառաւ շատ հողեր մննում են անմշակ, իսկ ժողովուրդը աղքատ։ Վարած հողի երկու երրորդ մասը ցանում են եգիպտացորեն, որը բուլղարների գլխաւոր ուտելիքն է։ Մնացած միերորդ մասումն էս ցանում են ցորեն, բրինձ, ծխախոտ, և այլն։ Բանջարեղէններից ցանում են՝ լոպի, սոխ, խստոր, մանաւանդ վերջինս նոցա սիրելի ուտելիքն է, սոխն էս նոցա սեղանների վերայ յաճախ լինում է։ Բուլղարիայի կլիման բարեխառն է— ոչ ամառը սաստիկ շոգ է լինում և ոչ ձմեռը սաստիկ ցուրտ, որը երկար չէ տևում, ընդամենն երկու ամիս։ Բարեխառն կլիման նպաստումէ անկել թթենիներ շերամի որդերին կերակրելու համար, բամբակ, խաղող. եթէ մեծ տուրքեր չը նշանակէին, որոնցով ծանրաբեռնուած են բուլղարները, միայն շերամապահութիւն և խաղողը կարող էին հարստացնել բուլղարիայի երկրագործին։ Մի քանի տեղերում գեռ կան մի առանձին ձև վարդէ իւղ պատրաստելու, որը բուլղարիայից տանում են և այլ երկիրներ։ Բն-

կողը նոյնպէս կարող էր տալ լաւ աշխատանք։ Վժբաղդաբար ինչպէս վարդէ իւղի, նոյնպէս և ընկուզի վերայ դրուած ծանր հարկերի պատճառաւ սոցա արժէքը պակասում է։ Սալորենու և մրգեղէնների այգիները նոյնպէս կարող էին եկամուտների լաւ աղբիւրներ կազմել։ Արօտատեղիների առատութիւնը՝ ինչպէս հովիտներում, նոյնպէս լեռների փէշերի և բարձրութեանց վերայ նպաստաւոր են անասնապահութեան. ձիեր, ցլեր, եղներ, ոչխարներ, այծեր, խոզեր մեծ հօտերով թափառում են այստեղ։ Յատկապէս լեռնոտ տեղերում շատ են պահում այծեր։ Բնդհանրապէս նոցա հօտերը ժողովվում են մի տեղ և հովիւները ահագին շները հետերին, պանիր պատրաստելու համար ամանների զանազան պաշարներով, ուղեւորվում են լեռնոտ կողմերը։ Խիտ անտառների կամ ձիւղերից շինած խրճիթը ծառայում է պատսպարանի տեղ. կաթը, պանիրը և մի կտոր հաց նոցա կերակուրն են կազմում։ Աշնան լեռներից վերադառնում են հովիտները։ Բայց բուլղարացու համար ամենանշանաւոր

անասունը գոմէշն է: Ինչպէս մեզանում շատ տեղ սայլերին լծելու կամ ծանրութիւններ կրելու համար գործ են ածում գոմէշներ կամ եղներ, նոյնպէս և Բուլղարիայում: Սակայն, միայն երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ չեն պարապում բուլղարները: Չանազան արհեստներ նոյնպէս շատ տարածուած են նոցա մէջ. հիւսնութիւն, քարտաշութիւն, ատաղձագործութիւն, բրուտութիւն, փականագործութիւն, գորգագործութիւն և մահուտահիւսութիւն նոցա լաւ յայտնի են: Յատկապէս Բալկանեան լեռների վերայ ապրող բուլղարները յայտնի են իւրեանց արգիւնագործութիւններով: Եւրաքանչիւր գիւղ այստեղ ունի իւր արհեստը. մէկում երկաթագործութիւն, միւսում փայտեայ ամաններ շինել, երրորդում գորգագործութիւն կամ մահուտահիւսութիւն և այլն: Եւր բուլղար վաճառականներ ևս շատ են, որոնք տաճիկների քաղաքներում պարապում են վաճառականութեամբ, նոյն իսկ միւս քաղաքներում, սակաւ չեն պատահում և հարեան երկիրներում: Միայն այդ

վաճառականների մէջն են, որ լինում են հարուստներ: Բուլղարների մէջ աղնուականներ ամենեւին չկան. եթէ մնացած ևս լինեն հին իշխանների ժառանգները, նոքա ևս շատ սակաւ են զանազանվում միւսներից. տաճիկները իւրեանց ճնշումներով ամենքին հաւասարեցրել են: Բուլղարների մեծ մասը, բացի քաղաքացիներից, ապրում են մեծ ընտանիքով մի տան մէջ: Բուլղար զիւղացիները չեն թողում հայրական տունը, ոչ թէ միայն որդիքը, այլ թոռներն և ձորները, այնպէս որ մի ընտանիքում լինում են յիսուն և մինչև անգամ ութսուն հոգի: Եյսպիսի ընտանիքը կոչվում է նահապետական կամ հայրենի օջախ: Երբ ընտանիքի անդամները բազմանում են, ի հարկէ այն ժամանակ դժուար է ապրել մի տան մէջ, ուստի շինում են բակում նոր տուն, գլխաւոր խորձիթի մօտ: Երբեմն պատահում է, որ ամբողջ բակը բռնվում է տներով և նորը շինելու տեղ չէ լինում. այն ժամանակ փնտռում են մօտիկ տեղում յարմար տեղ և աւելացած անդամներին ուղարկում են ապրելու: Բայց ինչպէս այս

Հեռացած անդամները, նոյնպէս և զլխաւոր տանը ապրողները կառավարում է մի մարդ, միասին ուտում են, միասին տնտեսում և բոլոր ինչքը լինում է ընդհանրական: Գլխաւոր տունը, որտեղ հաւաքւում են ընտանիքի բոլոր անդամները ճաշելու, շինում են ընդարձակ և յարմարաւոր, իսկ նորա շուրջը—մանր խրճիթներ նորապսակների մանուկների օրօրոցների համար: Բուլղարների տները սովորաբար շրջապատուած են այգիներով, համարեա միշտ կարելի է տեսնել և ծաղիկներ, որովհետեւ ծաղիկները ծառայում են իբրեւ զարդեր բուլղարուհիների համար: Բարձր ցանկերը շրջապատում են բուլղարացու բակը և պաշտպանում են ընդհանրապէս ահագին վայրենի շները, որոնք միշտ պատրաստ են պատառելու առանց առաջնորդի ներս մտնող օտարին: Այս նախազգուշութիւնը նորա համար է, որ ներս չմտնեն անկոչ հիւրեր, տաճիկների կամ չէրքէզների աւազակախմբեր: Տան զլխաւոր կառավարիչը լինում է ընտանիքի աւագ անդամը—պապը, հայրը կամ եղբայրներից աւագը,

որը կոչւում է տանտէր կամ պապ: Ամենքը պարտաւոր են լսել նորան և անտրտունջ կատարել նորա հրամանները: Տանտէրը կամ պապը պէտք է պահէ կարգ ու կանոն, տան մէջ խաղաղութիւն, նշանակէ իւրաքանչիւրին թէ երբ ի՛նչ պէտք է անէ, վաճառէ աւելորդ իրերը, գնէ ինչ որ հարկաւոր է, վճարէ հարկերը, իսկ աստիճանաւորների ճնշման ժամանակ և պաշտպանէ ընտանիքը: Սակայն պապը ինքնիշխան չէ կառավարում, նշանաւոր դէպքերում, կամ ընտանիքի անդամների մէջ անհամաձայնութիւն ծագելուն՝ խորհրդի է ժողովում բոլոր հասակաւորներին և վճռում գործը, ինչպէս կվճռէ մեծամասնութիւնը: Ինչ նոր բան է կամենում անել պապը, անպատճառ խորհրդակցում է հասակաւորների հետ: Այս պատճառաւ ամենամեծ ընտանիքում մեծ մասամբ պահւում է համաձայնութիւն. ընդհանրապէս նոցա ընտանիքում, բուլղարացու հեղաբարոյ լինելու պատճառաւ հացուադէպ են կոիւ և վիճաբանութիւն: Ոչ միայն աղջականները, այլև օտարները ապրում են խաղաղ

և ուժի ներածի չափ օգնում են միմեանց: Օւնաղան աշխատանքներ կատարում են միասին ընդհանուրի ուժով, այնպէս և Բուլղարիայում կատարում են այդ սովորութիւնը ցորենի հընձին, այգեկիթին և այլն: Մինչև անգամ այգեպիսի աշխատանքը, ինչպէս մեղանում, նոյնպէս և նոցանում կոչվում է *ѣтвары* աշխատանք: Ինչպէս մեղանում—նոյնպէս բուլղարների մէջ սովորութիւն է այգեպիսի աշխատանքի ժամանակ՝ երգել, ուրախութիւն, պար և զանազան խաղեր, յատկապէս երիտասարդների մէջ: Նրբոր գնում են հեռու տեղ աշխատանքի՝ կազմում են խումբ, որը կառավարում է ընտրւած խմբապետը. խմբին երբեմն վարձում են տաճիկ կալուածատէրերը: Նոյնպէս յաճախ, մի քանի ընտանիքներ միանում են կատարելու բոլորի աշխատանքներն և բանում են միմեանց մօտ հերթով, որով գործը լինում է յաջող և շուտ: Այս կոչվում է հերթաշխատութիւն: Նրբ որ պապը միւսների հետ գնում է աշխատանքի, ամբողջ տունը կառավարում է տատը. նա աշխատում է, վաճառում և գնում,

միւս ժամանակներում տնտեսում, պատրաստում պաշարներ և հետևում միւս կանանց: Բնդհանրապէս թէև բուլղարացու կինը շատ պէտք է աշխատէ, ինչպէս լինում է աղքատ ընտանիքներում, բայց միւսնոյն ժամանակ իւր մարդուց և ամբողջ ընտանիքում յարգվում է և ոչ այնպէս, ինչպէս մեղանում շատ տեղերում—հայ ընտանիքներում. կինը պարտաւոր է կրել ամենայն տեսակ անարգանքներ: Անոջ և մարդու մէջ, եղբոր և քրոջ մէջ Բուլղարիայում կատարեալ հաւասարութիւն է. հազուադէպ է, որ բուլղարացին մի գործ սկսելիս չխորհրդակցէ կնոջ հետ: Յաճախ բուլղարացու քնքոյշ բնաւորութեան պատճառաւ, ընտանիքում գերադասութիւնը կանանց է տրվում: Բայց պէտք է ասել, որ աշխատող ժիր և խելացի բուլղարների կանայքը՝ նոցա ծանրաբեռն կեանքը շատ են թեթեւացնում. ուրախ, կայտառ և հիանալի գեղեցկուհիներ են նոքա: Սև, խիտ և կամարաձև յոնքերով, թուխ երեսով, բարակ բերանով, սև մազերով, որոնք թափուած են և ձգուած մինչ կրունկները—

ահա՛ արտաքինը բուլղարուհու...: Ահա՛ ինչ
պէս է երգում բուլղարուհին մի երգի մէջ, դի-
մելով բուլղար երիտասարդին.

«Ես իմ սիրելուս եմ ուզում:
Թէպէտ բոբիկ ու տկլոր եմ,
Բայց զեղեցիկ եմ, սիրուն
Թէպէտ օժիտ և փող չունեմ,
Բայց օժտի տեղ ես ունեմ՝
Սպիտակ երես, կարմիր թշեր,
Եւ սևորակ խիտ-խիտ յօնքեր...»:

Խաղաղութիւն և սէր տիրելու պատճառ-
ներից մին ևս՝ բուլղարացու ընտանիքում, այն
է՝ որ սակաւ է պատահում ակամայ և փողով
պսակներ, այլ մեծ մասամբ լինում են պսակ-
վողների փոխադարձ սիրով: «Ով որ փողի հա-
մար է պսակուել, նա իւրեան վաճառեց», ա-
սում է նոցա առակը: Պսակուելուց առաջ ե-
րիտասարդը և աղջիկը կարող են լաւ ծանո-
թանալ. շատ են խաղում ճլորթի, որ սովոր-
ութիւն է նոցանում տօներին, գարնան և ա-
մառն: Չնայելով տաճիկների ճնշման, այնու-

ամենայնիւ բուլղարները մեծ մասամբ ուրախ
բնաւորութիւն ունեն և յաճախ կլսես երգեր:
Յատկապէս ուրախ բնաւորութիւն ունեն այն-
տեղի բնակիչները, որտեղ ապրում են ուրոյն,
ինչպէս լեռնային Բուլղարիայում, որտեղ ա-
ռաւել սակաւ են ճնշում տաճիկները:

Հանդիսաւոր ժամանակ բուլղարացու ըն-
տանիքում եռում է կեանք և գործունէու-
թիւն, տներում և պարտէզներում բարձրա-
նում են ուրախ ձայներ, երգեր, երեսայոց և
կանանց ծիծաղ...:

Առաւելապէս ուրախութիւններ լինում են
տօներին կամ հարսանիքներին:

1875 թուից տաճիկների աւերմունքներն և
կոտորմունքներն առաւել շատանում են: Նոյն
թուին Սերբերն և Սև լեռնցիները ճնշուե-
լով տաճիկների դրած ծանր հարկերից և հա-
րստահարութիւններից ապստամբեցան: Հե-
տեւեալ թուին Սերբիայի երիտասարդ և ա-
ւատական իշխան Միլանը Սև լեռան Նիկո-
ղայոս իշխանի հետ դաշն կապեց իւրեանց և

միւս ցեղակից ազգերի ազատութեան համար պատերազմելու տաճիկների հետ: Միւսնոյն ժամանակ Ռուլղարիայում նոյն իսկ ապստամբութեան առաջին նշանն երեւալուն պէս տաճիկներն և տեղացի չէքէզները սկսեցին իւրեանց կոտորմունքներն և արիւնահեղութիւններով էին կամենում խեղթել ապստամբութիւնը: Բայց հետեւեալ 1877 թուին Աղեքսանդր Բ. կայսրը տաճիկների հետ սկսեց պատերազմ, որը համարեա ամբողջ մի տարի տևեց: Բայց տաճիկների սուլթանը տեսնելով որ չէ կարող այնքան ապստամբութիւններին և պատերազմներին դիմադրել, խնդրեց Աղեքսանդր Բ. կայսեր վերջ տալ պատերազմին և խաղաղութեան դաշն կապել: Խաղաղութեան դաշն դրուեցաւ Կ. Պօլսի մօտ գտնուող փոքրիկ Սան-Ստեփանօ գիւղում, 19 փետրվարի 1878-ին:

Որպէս զի կարգ և խաղաղութիւն մտցնուի Ռալկանեան թերակղզում, Սան-Ստեփանօյում վճռեցին վեհաժողով կազմել, որը եղաւ Գերմանիայի Բեռլին մայրաքաղաքում: Այստեղ վճռուեցաւ Սերբիայի և Սև լեւան համար ան-

կախութիւն, իսկ բուլղարների համար առանձին աւատական իշխանութիւն, որը պէտք է կառավարէ քրիստոնեայ իշխան, և վերջինս պարտաւոր է միայն տարեկան հարկը տալ տաճիկներին. իսկ ներքին կառավարութիւնը մնում է իւր ձեռքը: Ռուլղարիայի առաջին աւատական իշխանն եղաւ Գերմանիայի Հեսսեն դքսի որդի երիտասարդ Աղեքսանդր Բադենբերգը:

Lincoln Boston

My dear Sir,
I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 10th inst. in relation to the
affairs of the Boston and Worcester Railroad. I am sorry to hear that the
company are having so much trouble with the stockholders. I am sure
that the directors will do all in their power to settle the matter as soon as
possible. I am, Sir, very respectfully,
Yours, &c.
J. B. Russell

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0246440

